BERECZKI GÁBOR

Cseremisz etimológiák

The etymologies of the following words are discussed: Cheremis E *kowašte*, W *kawaštə̂* 'skin'; OldCheremis **mi* 'what'; Cheremis *ü-* 'this'; *üma: ümašte* 'last year'; Cheremis E *üštö*, W *äštä* 'belt'; Cheremis E *wošt*, W *wašt* 'through'.

1. Cser. K *kowašte*, Ny *kawaštə̂* 'Leder, Fell, Haut, Balg'

Bekénél a következő adatokat találjuk a tárgyalt cseremisz szóra: P B M UJ C CČ·*kowašte*, MK UP *kowaštə̂*, JO V K *kawaštə̂* (MNySz 3: 810).

A felsorolt adatok minden bizonnyal összetartoznak a (Beke) P B M U C Č·JT JO V K *kom* 'Schale, Rinde, Kruste' (MNySz 3: 855) szóval. Már a megadott jelentések alapján sem áthidalhatatlan a jelentésbeli különbség. Beke azonban nagy területről sorol fel kifejezéseket, amelyekben 'bőr' jelentése van a *kom* szónak, pl. B *tə̂ jeŋə̂n komžə̂ γə̂na, kuštə̂lγo* 'dieser Mann hat nur die Haut, er ist leicht'; Č *ə̂mńe komžo wel koδə̂n* 'nur die Knochen blieben vom Pferde' stb. (i. m. 3: 855–856). (A *kom* szó rokon nyelvi megfeleléseit l. UEW 121–122.)

A *kowašte, kawaštə̂* alakok *-(a)šte, (a)štə̂* eleme képző, de mostanára teljesen elhalványodott, mivel nagyon ritka, mindössze néhány szóban tételezhető fel a megléte (l. lentebb az *üštö* szó tárgyalásánál).

A *kom* szóból származik a (Beke) P B BJ M MM MK U CÜ CČ JT *kožem*, CK *komə̂žem,* C ČN KN *kowə̂žem* 'Grütze mahlen, schroten, von den Schalen befreien' (MNySz 3: 950) ige. A *kožem* alak haplológiával keletkezett *kowə̂žem*-ből. A legeredetibb állapotot a CK *komə̂žem* alak őrzi.

A fentebbi igében is megtörtént Beke több gyűjtőpontján az *m* > *w* hangváltozás, amely ritkán más szavakban is végbement a cseremiszben (l. Bereczki 1994: 43).

A *kom* szóban minden nyelvjárásban *o*-t találunk, a *kowašte* ~ *kawaštə̂* alakpárban a nyugati nyelvjárásterületen viszont *a* áll az első szótagban. Ez nem lehet akadálya a két szó összetartozásának. A cser. Ny *o* > *a* részleges hangfejlődés az őscseremisz kor végén ment végbe (Bereczki 1994: 92–95), s semmi törvényszerűséget se lehet felfedezni benne. Az őscser. **koδə̂-* 'hagy' folytatásában minden nyelvjárásban *o* maradt az első szótagi magánhangzó, míg az ős-

Nyelvtudományi Közlemények 98. 160–165.

cser. *kojə̑- 'látszik' folytatásaiban keleten *o*, nyugaton *a* van.

A *kom* és a *kowašte* szó nyilván már az őscseremiszben annyira elkülönült, hogy első szótagi magánhangzójuk fejlődése egymástól külön utat járt.

2. Őscser. **mi* 'was?'

A cseremiszben a 'mi?' jelentésű kérdő névmás veláris hangrendű. Beke a következő adatokat sorolja fel rá: P B M U C Č JT *mo*, JO K *ma* 'was?'(MNySz 5: 1443). A felsorolt nyelvjárási adatokból egy őscser. **mo* alakot rekonstruálhatunk. A cseremisz névmást elsősorban az azonos jelentésű zürj. *mij, muj;* votj. *ma* szavakkal egyeztethetjük (UEW 296). A többi rokon nyelvben palatális a névmás magánhangzója (vö. m. *mi;* fi. *mikä*). Feltételezhető hogy a szóban forgó kérdő névmásnak az alapnyelvben volt egy veláris és egy palatális alakváltozata (SSA II: 164).

A cseremiszben több nyomát találjuk, hogy valamikor megvolt benne a *mo* névmás palatális **mi* változata is.

A számnévi használatú (Beke) BJ M CK *mo-nare*, P BJp. UJ *mu-nare*, UP USj. *mu-narə̑*, JT *mŭ-nare* 'mennyi?'(MNySz 5: 1451) névmás felsorolt alakjai mellett van CČ *mə̑-ńare*, JT (is) *mə̑-ńar* 'ua.' változat is (l. uo.). A *-nare* stb. komponens azonos a *nare* '-nyi' jelentésű névutóval. (Az *u, ŭ* korábbi **o*-ból keletkezett hangsúlytalan helyzetben).

A *mə̑-* előtagok korábbi **mi* alakra mennek vissza. Ezt alátámasztják a *nare* '-nyi' névutó jésített *ń*-jei is. A jésülés csak korábbi **i* után mehetett végbe. Analógiás példák a személyes névmás Sg1 (Beke) B M MK UP *miń*, P BJ *miń(e)* ~ Č *mə̑ń* alakjai (MNySz 5: 1435).

A legnyugatibb cseremisz nyelvjárásváltozatokban található (Beke) JO V K *ma-ńarə̑* alak (MNySz 5: 1451) első szótagi magánhangzójának is **i*-nek kellett lennie eredetileg, mivel csak így érthető az *-n* palatalizációja. Az első szótagi *a* **i*-ből keletkezett a második szótagi *a* asszimilációs hatására.

Tehát az őscseremiszben kellett lennie egy **mi* alakú kérdő névmásnak. Ezt megerősíti egy másik számnévi használatú névmás, a (Beke) CÜ CK *mə̑-zare*, Č *mə̑-zale* 'wieviel'(MNySz 5: 1452) is. A *mə̑-* komponens ez esetben is csak korábbi **i*-ből magyarázható. A *zare* (elhasonulással *-zale*) megfelelője megvan a mordvinban is, vö. mord. E *źaro: mi-źaro*, M *mə-źarə̑* 'mennyi?'(NyK 45: 348).

A cseremisz nyelvterület túlnyomó részén a K *mo*, Ny *ma* 'mi?' kérdőnévmás a kérdőszócska szerepét is betölti, pl. (Beke) CÜ *kočkə̑č-mo?*, K *kačkə̑c-ma?* 'hast du gegessen?' (MNySz 5: 1443).

Beke egy gyűjtőpontról *-me* alakot is idéz, pl. B *pirə̑m išə̑č už-me?* 'hast du den Wolf nicht gesehen?' (MNySz 5: 1417). Első pillantásra ez lehetne egy ős-

cser. **mi* kérdő névmási alak folytatása.

Erdődi József részletesen foglalkozott a cser. *-mo* kérdőszócska kialakulásával (FUF 43: 213–221). Ha a részletekben nem is mindenütt értek egyet Erdődivel, annyi bizonyos, hogy a cser. *-mo/-ma* kérdőszócska kialakulásában nagy szerepe volt a szomszédos török nyelveknek.

A fentebb felsorolt példák azt mutatják, hogy az őscser. **mi* névmás már igen korán elhalványult az összetételekben, s valószínűtlen, hogy elhomályosult összetételekből önállósodott volna a kérdő névmás kérdőszócska funkciójának kialakulásakor.

Sokkal valószínűbb, hogy Beke idézett *me* kérdőszócskája az azonos funkciójú tat. *-mə/-mə̂* átvétele. A tatár kérdőszócska használatát illusztrálja két példa: *sin-mə?* 'te-e?'~ *ul-mə̂ ?* 'ő-e?'(TatRSl. 853).

A tat. *-mə/-mə̂* kérdőszócska korábbi **-mi/*-mi̯* alakra megy vissza. A cseremisz az *i̯* hangot rendszerint *i*-vel helyettesíti, amely a keleti cseremiszben gyakran *-e*-vé válik (vö. csuv. *śi̯r* 'part' > cser. Ny *sir* ~ K *ser* ua.; csuv. *ji̯š* 'család' > cser. Ny *jiš* ~ K *ješ* ua.

A tat. **-mi/-*mi̯* kérdőszócska **-mi* alakban került a rendkívül erős tatár hatásnak kitett baskíriai cseremiszbe, ahol *me* lett belőle.

Az őscseremiszre tehát fel lehet tenni a 'mi?' jelentésű kérdő névmásnak egy **mi* és egy **mo* változatát, a baskíriai *-me* kérdőszócska viszont nem tartozik ide, tatár kölcsönzés.

3. Cser. *ü-* 'dieser, -e, -es'

Az UEW (67) az U **-e* 'dieser, -e, -es' közelre mutató névmás tárgyalásánál kihagyja a megfelelésekből a címben jelzett cseremisz szót. Magyarázatul a következőket írja: „Es kann nicht nachgewiesen werden, daß der aus dem Postpositionen tscher. *ü-*: JU *üwalne* 'auf (Dat.)', *üwalan* 'auf (Akk.)', B *ümbalne* 'auf, über (Dat.)' (Beke NyK 45: 355) erschließbare *ü*-Stamm eine pronominale Rolle hatte, und somit kann es nicht hierher gestellt werden."

Szerintem Beke feltevése helyes (l. i. h.), miszerint a felsorolt névutók *ü-*komponense az U **e-* közelre mutató névmás folytatása.

Az *üwalne, üwalan* alakokban a *-wal*, amint azt Alhoniemi meggyőzően bizonyítja (FUF 35: 75–87) a cser. *tembal* 'weiter hierher', *tumbal* 'weiter forthin' alakokból önállósult, tehát az *üwalne, üwalan* alakok másodlagosak.

A cser. *-mb* képző az *ümbal* alakon kívül csak a (Beke) CÜ *kumbalne* 'wo?' (MNySz 4: 970); (Beke) P UP UJ CK JT *tembal,* CÜ *tə̑mbal*, Č *tembȧl*, K *tembäl* 'sich auf dieser Seite befindlich (MNySz)[1] ; (Beke) MK CÜ *tumbal*, CK Č

[1] A MNySz még meg nem jelent anyagából vett példáknál hiányzik a lapszám.

tŭmbal, K *tembäl* 'auf jener Seite seiend' (MNySz); (Beke) P B M CÜ *umbal*, CK V *ŭmbal* 'jene Seite, die jenseitige Seite, der sich weiter Befindliche (MNySz) határozószókban, s ezek tőlem nem idézett hova? és honnan? kérdésre felelő alakjaiban fordul elő. Ha ezeket az alakokat megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy az *-mb* képző előtti tő mindig névmási eredetű: cser. *ku-* < U **ku (*ko)* 'wer?, welcher?'(UEW 191); cser. *te-* < U **tä (~te ~ ti)* 'dieser' (UEW 513); cser. *tu-* < U **to* 'jener'(UEW 526–527); cser. *u-* < U **o* ~**u* 'jener' (UEW 332).

A cser. *ümbalne* alakilag az *umbalne* palatális megfelelője, s az *ü-* csak mutató névmás lehet benne, s ez palatális volta miatt csak az U **e* 'dieser' folytatása lehet, amint azt már Beke megmondta (i. h.).

Az etimológia helyességét az sem ingatja meg, hogy egyelőre nem tudjuk megmagyarázni, hogyan fejlődött ki az *üwalne, ümbalne* alakok felszínt jelölő jelentése.

Az *ü-* mutató névmási eredetét a lentebb tárgyalt cser. *üma* szó etimológiája is nagymértékben támogatja.

4. *üma: ümašte* 'im vorigen Jahre'

Az UEW (337) a lapp N *oames* 'used, worn, old, (only of things); mord. E *umok* 'längst, vor Zeiten'; ? cser. B *üma: ümašte* 'im vorigen Jahre';? m. *ó* 'alt', *avar* 'das dürre Gras, Laubstreu', s több szamojéd szóval kapcsolja össze kérdőjellel a címben feltüntetett cseremisz szót. Az UEW megjegyzi: „Wegen des *ü* der ersten Silbe ist es unsicher, ob das tscher. Wort hierher gehört."

A cseremiszben bizonyos hangkörnyezetben nem ritka az *u* > *ü* átcsapás. Ebben a szóban azonban, amint Beke P BJ BJp. UJ C *ümašte*, B *imašte*, M *imȧšte*, MK USj. *imaštə̂*, UP *ümaštə̂*, Č *ümȧšte*, JT *ŭmašte*, JO V *ŭmäštə*, K *imeštə* 'im vorigen Jahre' adataiból kiderül, korábbi első szótagi *i*-vel kell számolni. Így az UEW cseremisz etimológiája még kérdőjellel sem fogadható el.

Van egy másik lehetőség a cser. *üma, ime* eredetének megfejtésére. A finnugor nyelvekben a 'tavaly' jelentésű szó több esetben mutató névmásból származik. Így a m. *tavaly* az UEW (335) szerint a távolba mutató *ta-, to-* (< U **to* 'jener') névmási tő, továbbá a *v* névmásképző és az *-l* ablatívuszi eredetű lokatívuszrag összetétele, tulajdonképpen a m. *távol* 'weit, entfernt, fern' alakvariánsa.

Részben hasonló összetétel az osztj. V *tapal* 'das vergangene Jahr', voriges Jahr' is. Ez a következő elemekből áll: *ta-* mutató névmási tő, *p* névmásképző, *-al* 'Jahr'. Tehát az osztják szóban az 'év' jelentésű szó is benne van (vö. Toivonen: Suomi 101: 265–272).

A cser. *ümašte, imeštə* szinte pontosan a m. *tavaly* analógikus párja: *ü-, i-* < U

**e* 'dieser', *m* névmásképző, amely a *kunam* 'mikor?', *tunam* 'akkor' alakokban is előfordul, a *-štV* inesszívuszrag. Az inesszívuszrag előtti *-a, -e* csak *ə̑*-ból fejlődhetett. Ez a morfológiai indíttatású teljeshangúsodás tömegesen kimutatható a cseremiszben. A toldalék nyomatékosabbá tétele a célja (vö. Bereczki 1994: 131–136).

A magyar és a cseremisz 'tavaly' jelentésű szó közötti egyedüli különbség, hogy a magyarban távolra, a cseremiszben pedig közelre mutató névmás található. A cseremiszben csak elhomályosult összetételekben fordul elő az *i-, ü-* névmási tő, s lehet, hogy elmosódott a névmás eredeti jelentése.

5. Cser. K *üštö*, Ny *əštə* 'Gürtel'

Beke a következő adatokat közli a cseremisz szóra: P B M UJ C Č JT *üštö*, MK *üštö̆*, UP *üštə̑*, JO *üštŭ*, K *əštə* 'Gürtel' (MNySz).

Az UEW (575) kérdőjellel a fi. *vyö*; é. *vöö* 'Gurt, Gürtel'; lapp N *âvve -v-* 'Gürtel, Faßband, Reifen';? cser. *ə-*, *ü-;* KB *əštə*, U B *üštö* 'Gürtel'; ? zürj. S *vẹń*, Ud. *voń* 'Gürtel, Gurt, PO Schuhband'; m. *öv* szavakkal egyezteti a magyar lexémát. Ezeken kívül szamojéd egyeztetéseket is felsorol, de ezek idetartozása igen kétes. A szó kikövetkeztetett U ill., FU alakja **wiŋä, *wüŋä*.

Az UEW szerint (i. h.) a cseremisz szó töve *ə-, ü-*, s csak abban az esetben tartozik össze a felsorolt megfelelőkkel, ha a *-štə, -štö* elem haplológiával a KB *šəštə*, U *šüštö* 'weißgegerbtes Leder, Riemen' szóból keletkezett. Az UEW feltevésének támogatására megjegyezzük, hogy hasonló haplológia előfordul a cseremiszben, pl. *ta* + *keče* 'e + nap'> *taγače* ~ *tače* 'ma', de lehetséges az UEW-ben találhatónál jobb etimológiai magyarázata a cseremisz szónak.

Szerintem a cseremisz szó nem összetétel, hanem egy ma már csupán egy-két szóból kimutatható *-štV* képző van benne

Ez a képző van meg a fentebb tárgyalt cser. *kowašte* szóban, s bizonyára ez lappang a (Beke) P M *ďüštö*, B *jüštö*, MK *ďüštö̆*, USj. US *jüštə̑*, UP *üštə̑*, UJ *ďükštö*, CÜ *ďüγə̑štö*, CK JT *jükštö*, V JO *jükštö̆*, K *üštə* 'kalt' (MNySz 2: 594) szóban is, amelyben a **jükš* tőhöz járult. A **jükš* + *štö* képzett alakban a morfémahatáron találkozó két *š*-ből, mint mindíg, ez esetben is eltűnik az egyik. A *kol kučə̑mašte* 'halfogáskor' kifejezésben is a *kučə̑mašte* alakban például ugyanez történt (*kučə̑maš* 'fogás' + *-šte* = inesszívuszrag).

Az UEW (i. h.) *ə-, ü-* tövet következtet ki a tárgyalt cseremisz szóban, ami a mai cseremiszt illetően helyes. A cser. (Beke) P B M MK *püj*, U C Č J V K *pü* 'Zahn' (MNySz) (< FU **piŋe*) analógiájára a cseremisz 'Gürtel'jelentésű szóban őscser. **üj* alak tehető fel, amelyből a *j š* előtt elenyészhetett.

6. K *wošt*, Ny *wašt* 'durch, hindurch'

Az UEW (815) a fi. *vasta: vastakohta* 'Gegensatz', *vastaranta* 'Gegenufer', *vastaan* (Postp.) gegen, wider, entgegen, zuwider'; é. *vasta, vastas, vastu* (Postp.) 'gegenüber, gegen, entgehen'; lapp N *vuost* ~ *vust* 'first; for the present, still, yet'; mord. M *vasta* 'Stelle, Platz, Ort; Schlafstätte, Bett' szavakat kérdőjellel a cser. KB U B *waštareš*, C *wostareš* 'entgegen; gegen, wider (KB U C), gegenüber (B)' névutóval veti egybe.

Az UEW ugyanitt megjegyzi: „Die Zusammenstellung ist nur dann akzeptabel, wenn das Mord. und das Tscher. etymologisch nicht mit mord. E *vasoďe-,* M *vaśeďe-* 'begegnen, zusammenkommen, -treffen' und tscher. KB U *waš* 'entgegen, gegenüber, gegeneinander' zusammengehören'.

A cser. *waš* permi jövevényszó (Bereczki 1992: 114). A cser. *št* hangkapcsolatnak a mordvinban *st, št* felel meg, vö. FU **täštä* > mord. E *ťešťe* 'Stern'; cser. *tište* 'Zeichen'(UEW 793), így a mord. E *vasoďe-* stb. ige hangtanilag nem vonható ide.

A cser. *waštareš, woštareš* alakokban nem világos az *-ar* elem. Bizonyára képző.

A fi. *vasta,* valamint észt és lapp megfelelői problémátlanabbul egybevethetők a cser. (Beke) P B M U C Č JT *wošt*, JO V *wast*, K *waš(t)* 'durch, hindurch' (MNySz 1: 191) névutóval. Az át, keresztül > szemben jelentésfejlődés könnyen végbemehetett.

A cseremiszben az FU **st, št* hangkapcsolat után mindig megmarad a tővégi magánhangzó (Bereczki 1994: 39). Névutókban azonban, mint például a *tene/δene* ~ *ten/δen* '-val/-vel, *teke/δeke* ~ *tek/δek* '-hoz, -hez, -höz' esetében eltűnhet.

Rövidítések

Bereczki, Gábor (1992), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. SUA 34. Szeged.

Bereczki, Gábor (1994), Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. SUA 35. Szeged.

Cser. K = cseremisz keleti dialektus

Cser. Ny = cseremisz nyugati dialektus

MNySz = Beke Ödön (1997–2000), Mari nyelvjárási szótár 1–5. Savariae.

TatRSl. = Tatarsko–russkij slovař. Kazań 1966.